

Любов Мазур

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ І КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті проводиться думка, що ідентичність у людини одна – це самоідентичність особистості. Інші різновиди ідентичностей є колективними і являють собою певні конструкти, що впливають на процеси ідентифікації. Звернення до онтологічних підвалин ідентичності дає можливість виявити основи її класифікації.

Ключові слова: особистісна самоідентичність, колективні ідентичності, ідентифікація, есенціалізм, конструктивізм.

L. Mazur. Problem of the relation of individual and collective identity

The idea, that identity for a man is one – self-identity of personality, is conducted in the article. Other varieties of identities are collective and show by itself certain constructs that influence on the processes of authentication. An address to ontological foundations of identity gives an opportunity to find out bases of its classification.

Keywords: personality self-identity, collective identities, authentication, essentialism, constructivism.

Л. Мазур. Проблема соотношения индивидуальной и коллективной идентичности

В статье проводится идея, что идентичность у человека одна – это самоидентичность личности. Другие разновидности идентичностей являются коллективными и представляют собой определенные конструкты, которые оказывают влияние на процессы идентификации. Обращение к онтологическим основаниям идентичности дает возможность определить основы ее классификации

Ключевые слова: личностная самоидентичность, коллективные идентичности, идентификация, эссенциализм, конструктивизм.

Питання людської ідентичності досить складне, але зачіпає найважливіші аспекти існування людини, а саме: її саморозви-

ток, формування себе, тому не випадково, що жодний філософський напрям і жодна психологічна течія не лишили його поза своєю увагою, і в результаті маємо різноманіття її визначень. Екзистенціалізм, пов'язавши ідентичність особистості з усвідомленням власної конечності, незавершеності життя, відповідальності та свободи, розкриває її через мужність самоутвердження. У структуралізмі ідентичність постає як структура соціального навчання, у інтеракціоністів – як система ролей, виконання яких формує особу (Я. Морено, Дж. Мід). В інтерпретативних схемах символізму ідентичність визначали як архетип (К.-Г. Юнг), у нарративних – як оповідь про себе (П. Рікер), концептуально-гуманістичних – як Я-концепцію (К. Роджерс). У межах когнітивного напрямку ідентичність розглядали як когнітивну структуру, яка визначає мотивацію поведінки особистості, представники динамічних підходів – як форму каналізації життєвих енергій (З. Фрейд), стиль життя (А. Адлер), характер базового конфлікту (К. Хорні), форму досягнення позитивної свободи (Е. Фромм); для представників гештальт-психології ідентичність постала як принцип утворення цілісних форм буття (К. Левін).

У зв'язку з переходом до неklasичних методологічних настанов і застосування нових методів збільшується кількість емпіричних даних і зростає різноманіття видів ідентичності – особистісна, соціальна, національна, етнічна, громадянська, гендерна, релігійна, культурна тощо, виділення яких ґрунтується на різних концептуальних підвалинах. Нерідко відбувається спрощення проблеми: відкидаються визначальні, найбільш важливі нюанси, а другорядні, часткові переходять у розряд “псевдопитань”. Але частіше має місце застосування щодо усталених ідей нових емпіричних даних і виділення на цій підставі нових властивостей і нових типів ідентичності. Так, виникли уявлення про “дифузну ідентичність”, “множинну ідентичність”, “маргінальну ідентичність”, “тимчасову ідентичність” тощо, кажуть про її втрату і відновлення, стійкість і мінливість, нормальну і патологічну. Розширення проблемного поля призводить до розмивання самого предмета ідентичності: стає незрозумілим, про що йде мова – це один феномен чи різні феномени, які відбивають різні структури і функції людського буття.

Невизначеність і розмитість поняття поглиблюють трудність аналізу ідентичності в різних процесах. За термінологічними відмінностями приховані більш глибокі проблеми, які порушують питання онтологічних підвалин ідентичності та методологічних засад

її дослідження. Саме це становить основне завдання нашого дослідження, метою якого є виявити можливі основи її класифікації.

Зроблений огляд стану розробленості проблеми дає можливість визначити, по-перше, що ідентичність особистості – це не особлива психічна структура, яка відповідає за сталість “Я” у просторі і часі (класична субстанціальна модель), і не результат (взаємо) дії інших структур, які виконують функції ідентифікації, а спосіб буття, який полягає у неперервному процесі становлення цілісної і автентичної особистості. По-друге, крім персональної виділяють колективну ідентичність. З позиції есенціалізму колективні ідентичності являють собою певний набір характеристик, що утворюють сутність спільноти, і є гарантом суспільного порядку, незмінності людської сутності, єдності з цінностями, природними і історичними атрибутами. Прихильники конструкціонізму бачать у ній уявну систему різних компонентів (у Тоффлера, наприклад, це спільність економіки і політики, для інших визначальними є духовні компоненти, які утворюють душу нації, її дух, ментальність). На користь останньої концепції свідчать кризи колективних ідентичностей, які провокують певні ідеології: перебільшення відмінностей між групами, концентрацію уваги на реальній або уявній загрозі ззовні, пошуки внутрішніх ворогів тощо.

Також багато дослідників схильні виділяти два рівні самоідентичності: індивідуальний і соціальний. Зупинимось лише на одній публікації в солідному російському журналі “Вопросы философии” № 2 за 2010 рік. Автор визначає індивідуальну ідентичність як набір персональних характеристик, які роблять цього індивіда унікальним. Соціальний рівень пов’язаний з ідентифікацією індивіда з нормами й очікуванням соціального середовища. Оскільки ідентифікації відбуваються за якоюсь певною ознакою (професійною, етнічною, регіональною, політичною тощо), то виникає багато різних образів “Я”, які повинні скластись якимось чином в єдине “Я” [8]. Очевидним є те, що автор намагається об’єднати два підходи, але виходить це еkleктично і примітивно: ідентичність тут є і набором характеристик (есенціалізм), і множинністю Я-образів (конструктивізм) – і все це механічно поєднується в єдиний комплекс “Я”. Таке розуміння ідентичності не має ніякої аналітичної цінності і призводить до абсурдних результатів. Так, автор беззастережно віддає пріоритет у формуванні персональної ідентичності колективній, ставить питання про “самоідентичність народу”. Подібних казусів зустрічається чимало, більшість з них

стосується основ класифікації ідентичності, а саме того, чи є професійна, політична, національна, релігійна, гендерна ідентичності різновидами соціальної ідентичності особи чи це колективні ідентичності?

Щоб розібратися з цією плутаниною, варто звернутися до сутнісних характеристик людини, що схоплені в поняттях “індивід”, “особа”, “особистість”, “індивідуальність”, і розглянути їх у співвідношенні з поняттям “ідентичність”. Ці поняття порібно розглядати не статично, а динамічно, оскільки сама ідентичність – це не статус, а процес, не стан, а становлення людини. Як індивід людина постає унікальним носієм родових людських якостей і суб’єктом основних видів життєдіяльності – праці та спілкування. Основна проблема, яка вирішується в цьому аспекті людської суб’єктності, є співвідношення в ній природного і соціального, індивідуального і родового. Відповідно в структурі ідентичності можна виділити два способи самовизначення людини: індивідуальний і родовий. Перший пов’язаний з інтроспективним визначенням людини, її спрямуванням на саму себе, за Гегелем, це “рефлексія-в-себе”. Власне, таке інтенсивне самовизначення людини (“вглибину”) і є ідентичністю. Родове (екстенсивне) самовизначення означає ідентифікацію, тобто визначення індивіда “в ширину”, його трансцендентування назовні, “рефлексію-в-інше”.

Далі. Ідентичність вбирає в собі два моменти: по-перше, – дане апріорі, – тіло, місце і час народження, стать, сім’я, початкові умови життя, – усе, що визначає конкретність, локальність і темпоральність людського існування. На думку С. Гуріна, “дане відповідає поняттю субстанції і співвідноситься з топологічними характеристиками буття людини, такими як місце, ландшафт, центр, границя, горизонт. Крім того, – вважає він, – можна використати поняття людської природи як системи властивостей і якостей, обов’язкових для людини як такої” [4]. Але людина як індивід постає в першу чергу як суб’єкт, який вибирає різні стратегії і тактики поведінки, бо в ньому завжди присутні бажання, воля, активність. У його самовизначенні велику роль відіграють потенційне, належне, бажане; він може приймати дане, а може чинити йому опір. Оскільки індивід не співпадає із жодною своєю природною якістю чи властивістю, соціальною функцією чи роллю і не є їх сумою, остільки виникає необхідність у визначенні меж свого буття – меж реального і нереального, свого і чужого, можливого і неможливого тощо, тому ідентичність виявляє різні аспекти буття людини,

визначає контекст її існування. Аналіз тілесної ідентичності дає можливість констатувати, що навіть на цьому рівні визначальною є не природна складова, а ціннісна і смислова.

Тіло і тілесність є фундаментальними основами буття, тому висвітлення природи тілесного “Я” є важливим для осмислення самоїдентичності. Ще Аристотель звернув увагу на те, що тіло хоч і складається із таких самих елементів, що і увесь світ, проте недоступне для сприйняття [1, с.405]. Воно – не предмет, явлений для нас, а джерело чуттєвості. З одного боку, ми не можемо повністю опанувати власне тіло, воно увесь час вислизає в товщу зв’язків із зовнішнім світом, з іншого, – знаходячись всередині тіла, ми відчуваємо єдність з ним, переживаємо себе як унікальну і неповторну психосоматичну цілісність, що дозволяє нам породжувати певні образи власного тіла, співвідносити з образами і реальністю інших тіл і тим самим звертатись до власного “Я” і стверджувати своє центральне положення у всесвіті.

Так, я можу володіти власним тілом лише за умови співвіднесення його в образах внутрішнього переживання з тілом Іншого, тілом-канонем. Ідентифікація себе з зовнішнім тілом відбувається несвідомо, майже автоматично, а до власного тіла треба ще дістатися, подолати початкову об’єктну форму, в якій воно нам дається. Існують тілесна схема і образ тіла, які не збігаються: тілесна схема є апріорною формою і визначається пануючими в тій чи іншій культурі, в тій чи іншій епосі тілесними практиками. Тілесний образ, навпаки, є трансгресивним, він виходить за межі реального, вміщує в собі невизначені “неточні” переживання тілесного досвіду, які з цієї причини не можуть бути реалізовані повністю.

Усе це свідчить про те, що образи не функціональні, не інструментальні, вони унікальні, утримуються в індивідуальних історіях життя, спогадах і визначаються з економії бажання, а не корисності. Образ ідентифікує себе з схемою, схема асимілює образи, завдяки цьому розвивається тілесний досвід, але в процесі їх взаємного звіряння вони збігтися не можуть. У “шпарині” між ними виникає тілесне “Я” і разом з ним простір первісного відчуження, в якому формується соціальність людини. За Лаканом, “Я” є основою вторинних ідентифікацій, входження людини в символічний універсум соціальних об’єктів. Те, що звернене від світу до нас, і те, що розгорнуте і відчинене нами для світу, зустрічаються на межі переходу – у досвіді тілесності – і ставлять людину перед проблемою пошуку себе і сенсів. У своєму зусиллі бути собою,

зберігати свою цілісність і особисту ідентичність, ми в кожному мить прочитання світу стаємо вже іншими.

За Марселем, важливою є рівновага між “Я” індивідуальним (“якийсь”, “хтось”) і “Я” загальним (“не такий”, “не-хтось”); як утілена істота я є такий-то, а як істота рефлектуюча – не такий-то. Тут не можна не побачити паралель з П. Рікерем, який говорить про ідентичність у двох значеннях як “idem” – “той самий, тобто незмінний” і “ipse” – “той самий, а не інший” [7, с. 8]. Виходить, що ідентичність означає не просто тотожність самому собі, а результат розрізнення від іншого, який в цій ідентифікації є значимим.

І утілення, і рефлексія є реальностями онтологічного рівня. Голос рефлексії кличе мене подолати негативність, що випливає з факту тілесності, і “роздуває” мою об’єктивацію за рахунок суб’єктивності. Справді, суб’єкт як визначене “я – ось такий-то” є об’єктивованою особою, і лише індивідуалізація самої себе може задіяти ефективний ресурс “полегшення”, одухотворення плоті – ресурс творчості. І тут ми переходимо до самоідентичності особистості.

Можна виділити п’ять екзистенціалів людського буття, що провокують питання людської самоідентичності По-перше, це те, що С. Кіркегор назвав боротьбою буття проти небуття. Існування в світі – це не просто прийняття реальності, а створення онтологічних рамок повсякденності. У домодерному суспільстві онтологічна схема була задана традицією, у сучасному світі вона стає результатом вибору і соціальної творчості. По-друге, самоідентичність як “рефлексія-в-себе” пов’язана з екзистенціальною суперечністю, яку являє собою людина як істота, що усвідомлює свою конечність. Третій екзистенціальний атрибут людського буття пов’язаний із інтерсуб’єктивністю. Зустрітися з Іншим, прийняти його означає й самому стати іншим. Якщо досвід інакшого вказує на мої власні межі, то досвід Іншого – і за мої межі, і за його межі, Інший відсилає до трансцендентного.

Четвертий екзистенціал – трансцендентування – означає вихід у простір свободи, прорив у царство духу. В процесі усвідомлення і реалізації своєї самоідентичності особистість двічі робить сходження до свободи. Спочатку суб’єкт повинен піднятися над слідуванням зовнішній необхідності до реалізації внутрішньої потреби, власного бажання. Потім йому треба подолати залежність від внутрішньої природи з тим, щоб утвердити ідентичність чистого бажання, яка реалізує себе у досконалих проявах свободи волі

і творчості. Особистість проходить випробування свободою, яка може стати для нею спочатку певною спокую, звабленням, поки не виробиться міра свободи, її обмеження певною ієрархією цінностей. В ідентичності необхідність поступається місцем доцільності, а потім цінності, “сми́сл” стає більш значимим, ніж “закон”, “причину” заміняє “ціль”, а ”можливе” – “належне”. Особистість постає як спонтанний автономний суб’єкт, що постійно проектує себе і проявляє назовні. Увесь час відбувається перекодування смислів і утвердження своїх цінностей. Ідентичність означає тут трансцендентування до нових смислів і цінностей.

П’ятий екзистенціал стосується власне самоідентичності. Оскільки вона не являє собою раз і назавжди заданий набір особистісних рис і схильностей, що проявляються в індивідуальній поведінці, а є результатом неперервного процесу саморефлексії, то, на думку Е. Гідденса, “автобіографія складає ядро самоідентичності за умов сучасного соціального життя” [11].

Самоідентичність – це атрибут незавершеної відкритої істоти, яка прагне доповнити себе до цілісності, створити свою сутність. Виявивши, що “я є ...”, людина втілює образ себе, Я-концепцію у свій спосіб життя. “Справжнє буття особистості, – вважає С. Хоружий, – здійснюється в точці незбіжності людини із самою собою, у точці виходу її за межі всього, чим вона є як речове буття” [10].

Ідентичність – це траєкторія, яку людина описує в антропологічному просторі впродовж свого життя, це життєвий проект. Образ себе змінюється підчас реалізації цього проекту, а це, своєю чергою, привносить певні корективи у постановці цілей. На думку Е. Левінаса: “Я – це не те буття, яке завжди залишається одним і тим же, я – це буття, існування якого полягає в самоідентифікації, в набутті своєї ідентичності за будь-яких обставин” [6, с. 76]. Ідентичність – це спроба людини вийти із своєї замкненості у відкритість, назустріч новому і невідомому, оскільки є діалогом в ситуації “Я – Ти”. Вона означає запитування буття, прислухування до відповіді, увагу до буття. Чуже – це те, на що ми повинні дати відповідь, бо воно – це виклик, вимога, спонукання, домагання.. [3, с. 90]. Відповідь визначить співвідношення “свого” і “чужого”, тим самим спричинить незворотні зміни в нас самих. Інший вимагає від нас, щоб ми перевершили самих себе. Тобто ідентичність постає як саморозвиток, вдосконалення людини, оскільки в ній розкривається приховане, з’являється нове, пізнається невідоме. Ідентичність – це не те, що є людина, а те, чим вона може стати.

На нашу думку, поняття ідентичності знаходить своє логічне завершення у співвідношенні з поняттям індивідуальності, коли останнє мислиться не як властивість, яка приписується людині з перспективи зовнішнього спостерігача, а як її власне досягнення, як вона визначає себе як самодіяльний суб'єкт. Індивідуальність – це заявка на визнання незамінної та неповторної ідентичності “Я”, що проявляється в усвідомленому способі буття.

У самоідентичності свідомість постає не як співвіднесеність суб'єкта, що пізнає, із самим собою (Я=Я), а як етичне самоутвердження відповідальної особистості. “Ніхто не володіє своєю ідентичністю як власністю. Самість етичного саморозуміння не є абсолютно внутрішнім надбанням індивідуума [9, с. 202], – стверджує Ю. Габермас. – Те Я, яке в моїй самосвідомості здається чимось суто приватним, не може забезпечуватися лише моїми власними силами і лише для мене одного – воно не “належить” мені. Радше, це Я володіє інтерсуб'єктивним ядром, оскільки процес індивідуалізації, з якого воно походить, відбувається через мережу соціалізації і історії” [9, с. 203].

Отже, міцність структур самоідентичності укорінена у стосунках взаємного визнання. Індивідуальність проявляє себе в інтерсуб'єктивних зв'язках життєвого світу як такої особистості, яка поручається за неперервність своєї історії життя, усвідомлює свою самобутність і хоче, щоб її упізнавали як таку, якою вона себе зробила.

Що стосується соціальної ідентичності, то коли Кулі виділяв соціальне “Я”, він наголошував, що зовсім не має на увазі, що може існувати “Я” не соціальне, просто хоче підкреслити наявність у ньому трьох моментів: “уявлення про те, як ми виглядаємо в очах іншої людини; уявлення про те, як вона судить про цей наш образ, і деяке почуття я на кшталт гордості або сорому” [5, с. 135]. У нас породжує гордість або сором не просто наше механічне відображення, а уявний вплив цього відображення на іншого. І тут великого значення набувають авторитет тієї людини, в очах якої ми себе бачимо. Отже, в основі соціальної ідентичності лежить процес психологічної ідентифікації із значимим іншим, суть якої була розкрита З. Фрейдом.

Соціальна ідентичність є лише форма, зміст якої буде наповнюватися залежно від психологічних особливостей індивіда і його соціального оточення. Важко сказати яку роль тут зіграє тілесність, ідеальний образ батьків, друзів, власні наміри і бажання тощо. Те,

на які предмети буде спрямоване почуття “я”, у яких сферах діяльності воно себе проявить, буде залежати від загального ходу життєвої історії, де своє місце посядуть і аскриптивні параметри (стать, місце і час народження, соціальне походження), і сім’я, і професія, і культура. Ідентичність – це нарратив, який має певні життєві цикли і стадії. На кожному з них більшого значення набуває той чи інший чинник, але ізолювати його від інших просто неможливо. Тому, на наш погляд, можна говорити лише про самоідентичність особистості, всі інші ідентичності є конструктами, які у розумінні психологічних і соціальних процесів мають досить сумнівне аналітичне значення. І тут повністю поділяємо думку авторів статті “За межами ідентичності” Брубейкера і Купера, що сучасне значення поняття “ідентичність” як категорії політичної практики не зобов’язує нас використовувати його як категорію аналізу. В останньому випадку, коли в аналітиці це поняття використовується нами так само, як у повсякденній практиці, то тим самим ми приховано сприяємо його матеріалізації, утвердженню думки, що люди й насправді мають національну ідентичність як об’єктивний факт [2].

Що ми спостерігаємо останнім часом? Те, що під конструктивістську термінологію намагаються підвести есенціалістську аргументацію. Це проявляється в тому, що колективну ідентичність розглядають, по-перше, як фундаментальну тотожність між членами групи або категорії, яка може бути представленою як тотожність об’єктивних характеристик або таких, що впливають із суб’єктивно відчутого й усвідомленого досвіду. Така тотожність знаходить свій прояв у солідарності, самосвідомості і колективних діях. По-друге, ідентичність розуміють як дещо глибинне, фундаментальне, імперативне, яке треба відрізнити від поверхових, випадкових, мінливих аспектів самосвідомості. По-третє, за допомогою цього поняття намагаються концептуалізувати те, що індивідуальні і колективні дії можуть регулюватися саморозумінням, а не універсальним особистим інтересом. Є підходи, де наголос ставиться на тому, що ідентичність є продуктом соціальної взаємодії та покликана окреслити процесуальність і інтерактивність колективного саморозуміння, солідарності і згуртованості, без чого неможлива будь-яка колективна дія. Таке значення притаманне соціологічним трактуванням ідентичності. В постмодерністській і постструктуралістській філософській літературі (під впливом М. Фуко) ідентичність представлена випадковим продуктом різноманітних суперечливих дискурсів, який по-різному активізується в залежності від обставин і соціального контексту.

Як бачимо, поняття ідентичності при всій його розмитості все ж таки має аналітичне значення. На думку більшості авторів, його треба очистити від есенціалістських нашарувань, але не впадати у крайність заяложеного конструктивізму – коли, намагаючись очистити термін від субстанціалістських коннотацій, роблять його настільки пластичним, що він стає непридатним для серйозного аналітичного дослідження. Якщо вона пластична і мінлива, то як ми можемо її формувати, вивчати процес її утвердження і кристалізації?

Література:

1. Аристотель. О душе / Аристотель.- М.: “Мысль”, 1976. – 550, [1] с портр. – (Сочинения: в 4 т.; т. 1.). – (серия “Философское наследие”).
2. Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами идентичности // *Ab imperio*. – 2002. – № 3. – С. 59-117.
3. Вальденфельс Б. Своя культура и чужая культура. Парадокс науки о “Чужом” // *Логос*. – 1994. – № 6. – С. 77-95.
4. Гурин С. П. Философия идентичности [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.topos.ru/article/6727>.
4. Кули Чарльз Хортон. Человеческая природа и социальный порядок / Кули Чарльз Хортон; [пер. с англ. Толстова А. Б.]. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.
5. Левинас Э. Избранное. Тотальность и Бесконечное. / Эмманюэль Левинас; [пер. с фр.]. – М. ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 416 с. – (Книга света).
7. Рікер П. Сам як інший / Рікер П. ; [пер. с фр. Андрушко В.]. – К. : Дух і літера, 2002. – 458 с.
8. Труфанова Е. О. Человек в лабиринте идентичностей // *Вопросы философии*. – 2010. – № 2. – С. 13-22.
9. Хабермас Ю. Понятие индивидуальности // *О человеческом в человеке* / Под. общ. ред. И. Т.Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – С. 195-206. – 384 с.
10. Хоружий С. С. Современные проблемы православного мирозерцания. – М., 2002. – Режим доступа:<http://www.wco.ru/biblio/author21.htm>.
11. Giddens A. *Modernity and self-identity*. – Stanford (Cal). – Stanford university press, 1991. – VII, 256 p.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри філософії Національного університету “Львівська політехніка”, протокол № 2 від 15 вересня 2011 р.